

Юрій ПШЕНИЧНИЙ ГОНЧАРНІ КЛЕЙМА З ДУБНА І ЙОГО ОКРУГИ

Протягом останніх десятиріч археологічних досліджень в м. Дубно та його окрузі сформувалася значна колекція такої своєрідної категорії знахідок, як гончарні клейма на денцях посудин. На сьогоднішній день актуальною є потреба їхньої класифікації і характеристики. Вона дасть можливість долучити до загального обсягу відомих і систематизованих колекцій ще одну – локальну, яка має ряд особливостей і доповнює загальну картину такого поширеного явища в давньоруський та післямонгольський час, як клеймування гончарних виробів.

Гончарні клейма виникають разом з широким входженням в ужиток гончарного круга. Знак клейма вирізався на дерев'яній підставці, що потім залишав на денці посудини рельєфний відтиск.

Питанням функціонального призначення та символічній інтерпретації клейм присвячено чимало публікацій починаючи з середини ХІХ ст. Робилися спроби пов'язати

клейма з язичницькими символами-оберегами або ж виробничими знаками гончарів [19, 121-122].

Важливий внесок в розробку питання зробив Б. А. Рибаків, який проаналізував існуючі до цього теорії. Відстоюючи сторону призначення клейм, як виробничих знаків,

він розвинув її, вказавши на можливість відстеження по клеймах виокремлення нового покоління гончарів. На його думку, це знаходило відображення на ускладненні знаку

клейма, шляхом додання до нього нового елемента [18, 178-181]. Л. Ф.

Розенфельдт

доводить, що клейма – це знаки замовників гончарної продукції [19, 125-129]. П. П. Толочко вважає, що клейма – це символи-обереги, призначення яких захищати продукцію

майстра [23, 295-298]. Існують гіпотези про вжиток клеймованого посуду під час 369

релігійних обрядів на свята [7, 238]. Є й інші обґрунтування щодо призначення клейм та

клеймованого посуду. Попри це одностайної думки стосовно цього питання на сьогоднішній день досі немає.

Увага дослідників була звернута також на розробку класифікаційних схем для клейм, знайдених на широкій території. В. Д. Гупало зробила систематизоване зведення

груп клейм для Західної Волині і Прикарпаття [6]. М. П. Кучера провів подібну роботу із

знахідками з літописного Плісненська [9]. О. В. Колибенко теж саме зробив для знахідок з

Переяслава-Руського [8]. В. С. Чекурков здійснив опрацювання клейм на посуді литовсько-польської доби, знайдених в Дубні, Острозі, Корці, Рівному [25].

Формування колекції клейм відбувалося в ході систематичних археологічних розвідок В. В. Ткача, досліджень Б. А. Прищепи в м. Дубно і на Муравицькому городищі,

а також Р. Чайки на Листвинському городищі.

Вживання поняття «колекції» досить умовне, оскільки вона не становить єдиної збірки і зберігається в різних місцях (Рівненський краєзнавчий музей, ДІКЗ м. Дубно,

археологічні фонди Львівського університету). Незважаючи на це, клейма представляють

вузьку територію, більша частина якої в XII – першій половині XIII ст. являла собою округу літописного міста Дубен, що поширювалась на басейн середньої течії р. Іква. Це і

дозволяє розглядати знайдені на пам'ятках матеріали комплексно. Винятком є клейма з

пам'яток басейну р. Стубла. Тут вони розглядаються як складова частина археологічного

матеріалу набутого в ході систематичних досліджень на Дубенщині. Тому їх варто сприймати як близькі до клейм з округи в типологічному, просторовому та хронологічному відношеннях.

В даній статті розглядається 80 зразків клейм. Потрібно зауважити, що колекцію складають екземпляри переважно здобуті під час розвідок. Розкопки на багатьох поселеннях безперечно дали б значну більшу кількість таких знахідок.

На основі досвіду передників в роботі по класифікації клейм, зробимо теж саме для колекції з території дубенської округи.

Група А. Клейма, основою для яких служить коло (48 екз.).

Тип А1. Просте коло (5 екз.).

Варіант а. Просте коло (4 екз.).

Варіант б. Ззовні від кола в чотири сторони відходять знаки «куряча лапка» (1 екз.).

Тип А2. __ релігійних обрядів на свята [7, 238]. Є й інші обґрунтування щодо призначення клейм та

клеймованого посуду. Попри це одностайної думки стосовно цього питання на сьогоднішній день досі немає.

Увага дослідників була звернута також на розробку класифікаційних схем для клейм, знайдених на широкій території. В. Д. Гупало зробила систематизоване зведення

груп клейм для Західної Волині і Прикарпаття [6]. М. П. Кучера провів подібну роботу із

знахідками з літописного Плісненська [9]. О. В. Колибенко теж саме зробив для знахідок з

Переяслава-Руського [8]. В. С. Чекурков здійснив опрацювання клейм на посуді литовсько-польської доби, знайдених в Дубні, Острозі, Корці, Рівному [25].

Формування колекції клейм відбувалося в ході систематичних археологічних розвідок В. В. Ткача, досліджень Б. А. Прищепи в м. Дубно і на Муравицькому городищі,

а також Р. Чайки на Листвинському городищі.

Вживання поняття «колекції» досить умовне, оскільки вона не становить єдиної збірки і зберігається в різних місцях (Рівненський краєзнавчий музей, ДІКЗ м. Дубно,

археологічні фонди Львівського університету). Незважаючи на це, клейма представляють

вузьку територію, більша частина якої в XII – першій половині XIII ст. являла собою округу літописного міста Дубен, що поширювалась на басейн середньої течії р. Іква. Це і

дозволяє розглядати знайдені на пам'ятках матеріали комплексно. Винятком є клейма з пам'яток басейну р. Стубла. Тут вони розглядаються як складова частина археологічного матеріалу набутого в ході систематичних досліджень на Дубенщині. Тому їх варто сприймати як близькі до клейм з округи в типологічному, просторовому та хронологічному відношеннях.

В даній статті розглядається 80 зразків клейм. Потрібно зауважити, що колекцію складають екземпляри переважно здобуті під час розвідок. Розкопки на багатьох поселеннях безперечно дали б значну більшу кількість таких знахідок.

На основі досвіду передників в роботі по класифікації клейм, зробимо теж саме для колекції з території дубенської округи.

Група А. Клейма, основою для яких служить коло (48 екз.).

Тип А1. Просте коло (5 екз.).

Варіант а. Просте коло (4 екз.).

Варіант б. Ззовні від кола в чотири сторони відходять знаки «куряча лапка» (1 екз.).

Тип А2. Коло з вписаним одним чи кількома колами (8 екз.).

Варіант а. Прості кола (2 екз.).

370

Варіант б. Коло з вписаним в нього колом, які з'єднані прямими короткими відрізками (2 екз.).

Варіант в. Коло з вписаним колом, в менше з яких вписано хрест, а кола поєднані між собою відрізками (3 екз.).

Варіант г. Коло з вписаним колом, між якими короткі відрізки утворюють зірковий орнамент (1 екз.).

Тип. А4. Коло з вписаним хрестом (23 екз.).

Варіант а. Просте коло з вписаним хрестом (17 екз.).

Варіант б. Коло з вписаним хрестом та крапкою (3 екз.).

Варіант в. Присутні різні доповнення ззовні кола (3 екз.).

Тип. А5. Колесо з п'ятьма і більше променями від центру (5 екз.).

Варіант а. Просте коло з променями (4 екз.).

Варіант б. Від одного з променів до кола відходить додатковий відрізок (1 екз.).

Тип А6. Коло, в яке вписані інші символи та складні композиції (7 екз.).²

Варіант а. Коло з вписаною пентаграмою (1 екз.).

Варіант б. Коло з складною геометричною композицією (1 екз.).

Варіант в. Коло з широким контуром, в який вписано малі прямокутники, а в середину серповидні знаки (1 екз.).

Варіант г. Коло з вписаною трьохкінцевою свастикою (1 екз.).

Варіант д. В два концентричні кола вписано свастику (1 екз.).

Група Б. Клейма в основу яких покладено хрест (10 екз.).

Тип Б1. Свастика (3 екз.).

Варіант а. Проста свастика (2 екз.).

Варіант б. Свастика утворена послідовним накладенням чотирьох квадратів (1 екз.).

Тип Б2. Хрест (5 екз.).

Варіант а. Широколінійний хрест (4 екз.).

Варіант б. Вузьколінійний хрест (1 екз.).

Тип Б3. 4-кінцева зірка (2 екз.).

Група В. Пентаграма (5 екз.).

Група Г. «Знаки Рюриковичів» (5 екз.).

Група Д. Інші знаки, що не вписуються в жодну з виділених груп, або через фрагментарність не можуть бути точно означені (12 екз.).

Найраніші зразки клейм на Дубенщині походять з території городищ та їхніх посадських поселень – Мирогощанського, Іваниницького, де керамічний матеріал датується X – першою половиною XI ст. [15, 182-183]. До них також впевнено може бути

віднесена велика частина клейм з Муравицького городища [17, 30], а також клейма з

Листвинського, Жорнівського та Варковецького городищ басейну р. Стубла.

Головним чином на клеймах з цих пам'яток зображено хрест вписаний в коло

(Таб. 1, 2, 4; Таб. 2, 10; Таб. 4, 1-12). Крім того, на посадських поселеннях Мирогощанського городища виявлено клейма типу «свастика» та «хрест» (Таб. 2, 11, 12).

Зображення свастики виявлено також на денці посудини з Муравицького городища (Таб.

5, 13).

Значна кількість клейм походить з розташованих поруч пам'яток Тараканів п. 7 (7 екз.), Тараканів п. 5 (6 екз.), Тараканів п. 4 (5 екз.), Волиця (4 екз.).

На пам'ятці Тараканів п. 7 життя досягає піку в кінці XI – на початку XII ст., а потім дещо слабше продовжується до середини XIII ст. [22, 205]. Клейма з пам'ятки Тараканів п. 5, на основі якісних характеристик глиняного тіста відносяться до періоду

кінця XII – першої половини XIII ст. Життя на пам'ятці Тараканів п. 4 припиняється на

початку XII ст., а на Волиці всі виявленні клейма походять з п'ятого мису, де слов'яно-

руські матеріали датуються X – першою половиною XIII ст. Все ж більшу частину клейм з

цих чотирьох пам'яток можна з високою впевненістю датувати XII – першою половиною

XIII ст., тобто часом коли попит на гончарний посуд досяг найвищого рівня.

Ці поселення входили в околицю літописного Дубена. Вони були порівняно великими за розмірами, тому на них була зосереджена значна частка гончарного виробництва, а виготовлені вироби, як можна припускати, постачалися на міський торг, чи

призначалися для конкретного замовника. Тому знахідки клейм на них можуть розглядатися як свідчення існуючого зв'язку між містом і його округою. Цікаву версію в

даному контексті створив Р. С. Орлов. Він вважав, що посуд з клеймами відображав

тарифікацію податків на користь держави. Клеймований посуд виступав міркою продукту,

що відчужується, а знак – на користь кого йшов збір [12, 239].

Під час археологічних досліджень в Дубні також були виявлені денця посудин з клеймами. В розкопі на Майдані Незалежності 3 знайдено клеймо у вигляді кола з вписаним до нього хрестом (Таб. 1, 9), колесо з п'ятьма шпичками (Таб. 1, 11) та свастику

вписану в два концентричні кола (Таб. 2, 9). Вони датуються XI – початком XII ст. [14, 13-

14]. В розкопі по вул. Замкова 10 трапилося своєрідне клеймо у вигляді колеса з чотирма

шпицями, кінці яких огранені у вигляді трикутника (Таб. 1, 13) [13, 16]. У шурфі по вул. Острозького 1 знайдено денце з зображеними на ньому курячими лапками (Таб. 2, 8).__ Поруч виявлено фрагменти вінець «курганного типу», якісні характеристики яких подібні до тих, що й у денця з клеймом, що дозволяє датувати його X – початком XI ст. Групу А, найбільш чисельну, складають клейма в основу яких покладено коло. Значна перевага таких клейм, особливо з вписаним в нього хрестом, характерна для всієї території Київської Русі на яку поширюються знахідки клейм [18, 177]. На Листвинському городищі, де всього за час досліджень було виявлено найбільшу кількість клейм – близько п'ятдесяти, коло з вписаним в нього хрестом є домінуючим типом (Таб. 4). В цій групі вирізняються трьохкінцева свастика, що вписана в коло з пам'ятки Тараканів п. 5 (Таб. 2, 5) [21, 177] та коло з вписаним до нього хрестом, кінці якого за межами кола заломлюються, формуючи знак свастики (Таб. 4, 21) з Листвинського городища [24, 61]. Серед інших знаків з цієї групи слід відмітити ряд клейм. Це передусім Тип А6, три варіанти якого представлені індивідуальними знаками, такими як вписане в коло складне геометричне зображення, що складається з меншого кола та різноманітних відрізків-сполучень (Таб. 5, 9) з Муравицького городища. Також вписана в коло пентаграма з Листвинського городища (Таб. 4, 20) і серповидні знаки в колі з широким контуром, в який вписано прямокутники з городища в с. Варковичі (Таб. 2, 10). Зображення пентаграми з Листвина вписаної в коло вже відмічалось автором розкопок, як рідкісне для слов'яно-руського часу [24, 62]. Безумовно до рідкісних в цій групі належать клейма з Муравицького городища. Це – коло з зображеннями курячих лапок, що відходять від нього в чотири сторони (Таб. 5, 10), коло з вписаним колом, між якими короткими відрізками промальовано зірковий орнамент (Таб. 5, 8). Цікавими є екземпляр з Іваниницького городища, на якому ззовні до кола з вписаним хрестом примикає дуга, а поруч відходять назовні чотири лінії (Таб. 1, 2) та з Листвинського городища, де до кола з вписаним хрестом примикає чотири подібних дуги, одна з яких розділена наполовину, а між двома іншими присутній короткий жирний штрих (Таб. 4, 11). Групу Б складають клейма в основі яких лежить хрест. Вона представлена чотирьохкінцевою свастикою з пам'ятки Мирогоща п. 11б (Таб. 2, 11) та хрестом з пам'ятки Мирогоща п. 11г (Таб. 2, 12). Цікавим є клеймо свастики з Листвинського городища, утворене послідовним накладанням чотирьох квадратів (Таб. 4, 22). Свідченням того, що цей знак є давнім виступає широка географія його поширення на теренах

давньоруської держави, зокрема в Старій Рязані, Смоленську, Галичині [3, 36]. Ще один хрест, вписаний у прямокутник, вірогідно, може розглядатися як християнський знак, оскільки складається з двох широких прямокутних ліній, одна з яких довша, а інша коротша (Таб. 3, 1). Також християнським, схоже, є й інший, маленький

хрестик, з широкими лініями (Таб. 3, 6).

Одне з денець має зображення рівностороннього хреста, що вписаний в прямокутник, до якого прив'язані інші лінії та насічки, що формують складний геометричний мотив (Таб. 3, 3). Подібним до описаних є клеймо хреста з Муравицького

городища з рівносторонніми прямокутними лініями (Таб. 5, 12).

Заслугують на увагу два знаки 4-кінцевої зірки, що виявлені на Муравицькому городищі (Таб. 5, 11, 14).

Група В, клейма типу «пентаграма» – поки що єдиний тип клейм з тих, що використовувалися в литовсько-польську добу, зі знайдених на Дубенщині. Такі знаки

присутні на посуді низької якості з грубими домішками в глиняному тісті, сформованому

на ручному гончарному крузі. Цей посуд складає своєрідну групу кераміки післямонгольського часу, яка датується другою половиною XIII – XVI ст. і має значне

поширення на території України, Білорусії, Молдови [10, 71-73]. Цікаво, що клейма цієї

групи знайдені або в місті або на поселеннях поблизу.

Клейма пентаграм виявлені на кераміці з пам'ятки Палестина п. 2 (Таб. 2, 3) [20, 6-7], Тараканів п. 5 [20, 9-10; рис. 28-33], в об'єкті №5 кін. XVI – першої половини XVII

ст. Підборецького монастиря (Таб. 2, 1, 2) [20, 6; рис. 14-16], на денці горщика з Майдана

Незалежності 3 в шарі датованому XV ст. (Таб. 2, 16) [14, 21] та горщика післямонгольського типу в споруді датованій XVII ст. в Дубно по вул. Кирила і Мефодія

18а [16, 7; рис. 25, 14]. Поява посуду на який наносилися подібні клейма припадає на час

занепаду гончарного виробництва. Впродовж наступного часу така кераміка співіснує з

якісним, тонкостінним сіроглиняним посудом, виготовленим на швидкообертовому гончарному крузі. Її виготовлення затрималося в сільській місцевості і певною мірою

покривало потребу міського населення в ужитковому посуді. В такому посуді з сільської

місцевості до міста могли потрапляти певні товари на продаж, або як тара для продуктів

під час сплати натурального податку.

Група Г утворена невеликою кількістю клейм, що в науковій літературі часто називаються «знаками Рюриковичів». Це – клейма на яких зображено двозуби чи тризуби.

Три таких клейма виявлено на Листвинському городищі (Таб. 4, 13, 17, 18).

Зважаючи на

те, що це городище мало міський характер, є підстави вважати, що посуд оздоблений

подібними символами призначався для представників княжої влади, які мешкали на дитинці. Іншою підставою для такого висновку служить той факт, що практично всі фрагменти клеймованих посудин знайдені тут на дитинці [24, 61]. Клейма цієї групи знайдені також на Муравицькому городищі (Таб. 5, 16, 17). Клейма групи Д заслуговують на окремий розгляд, так як аналогії з інших пам'яток їм не відомі або рідкісні. З пам'ятки Тараканів п. 5 таким є S-видний знак з відростком, що можливо символізує паросток (Таб. 2, 4) [21, 177]. З цього ж поселення походить знак подібний до шестипроменевої зірки (Таб. 2, 13), хоча В. Д. Гупало подібні символи трактує, як буквені [5, 242]. Окремі фрагментарно збережені зображення можна розглядати як рослинні мотиви (Таб. 3, 4, 5, 7). На пам'ятці Тараканів п. 7 виявлено клеймо, що складається з розімкнутого кола та вписаного між його кінцями трьох відрізків з спільною вершиною (Таб. 2, 6) [22, 204] (мотив «куряча лапка»?). З Муравицького городища відоме клеймо у вигляді 6-кутної зірки, лінії сторін якої перетинаються в середині (Таб. 5, 15). Також єдиним екземпляром з усієї кількості розглядуваних клейм, є клеймо у формі квадрата з діагоналями, що перетинаються (Таб. 5, 18). Такі клейма вживалися не тільки в давньоруський період, а і протягом XIV – XVI ст. Вони знайдені при дослідженнях в Дорогобужі та Острозі [25, 7]. До цієї ж групи віднесене клеймо типу «куряча лапка» з Дубна. Декілька рідкісних клейм знайдено на Листвинському городищі. До них відноситься ромбоподібне зображення, з вписаним хрестом, одна бічна сторона якого розгалужується біля кута на три коротких відрізка, а у верхній частині через розімкнутий кут подібне розгалуження виходить за межі ромба, де відрізки з'єднуються ще одним горизонтальним, утворюючи трикутник (Таб. 5, 14). Можна згадати і клеймо, вертикальна лінія якого перетнута чотирма короткими відрізками та п'ятим жирним в основі. З краю основний відрізок має вертикальний такий же жирний перпендикуляр (Таб. 15, 19). Припускаємо, що це одна із інтерпретацій «знаків Рюриковичів». Приймаючи той факт, що клейма слугували виробничими знаками гончарів, не оминати запитанням, чому найбільшого поширення здобувають близькі типи клейм, такі як кола, колеса, хрести, свастики, пентаграми. Всі ці символи мали древнє походження і були втіленням вірувань та світогляду давніх слов'ян, а також культур, що існували до них. Вірогідно, що саме ремесло гончаря визначало ужиток певних символів, що були пов'язані з колом, вогнем, рухом, символи яких є домінуючими. Вони відображали міфологічно-світоглядні уявлення населення, були наділені властивостями захисту від злих сил і нерідко служили оберегами. Тому клейма могли поєднувати і декілька функцій.

К. Г. Юнг писав, що символи можуть зустрічатися в повсякденному житті, як звичні речі. Поряд з цим вони наділені певним прихованим змістом, що надає їм більшого, ніж лише практичне значення. Ця властивість виводить символи зі сфери несвідомого, тому всякий час їхнє трактування може змінюватися. Сутність символу завжди лежить за межами раціонального мислення [26, 199-200]. Гончарні клейма – це приклад того, як древні сакральні символи набули практичного значення, паралельно не втрачаючи властивого їм символічного навантаження. Використовуючись, як виробничий знак в давньоруський та литовсько-польський час, вони поступово втрачають цю роль і в деяких далеких провінціях на початку ХХ ст. сприймаються самим ж гончарями не більше як орнаментна забавка [18, 176]. Поруч з тим були зафіксовані випадки пов'язування з клеймом певних давніх вірувань: «Баби з хрестом люблять, – кажуть більше наварять», – казали гончарі [9, 121].

На закінчення хотілося б коротко зупинитися на питанні про появу клейм у слов'янського населення. У гончарному ремеслі вони не виникли як нове явище, а являли продовження традиції попередніх часів в інших культурах. В перших століттях нашої ери клейма зустрічаються на сарматському посуді. Половина з них відноситься дослідниками до категорії царських знаків [4, 81]. На кераміці сарматського племені алан Кавказу V – VIII ст. можна знайти ряд таких самих знаків, що використовувалися пізніше давньоруськими гончарями. Це – хрест, свастика, коло, коло з вписаним хрестом, колесо зі шпичками від центру, коло з вписаним колом [1, 73]. Традиція клеймування посуду в VIII – IX ст. входить в широкий вжиток в салтово-маяцькій культурі, яку складали різні племенні групи, переважно аланів та тюркомовних болгар. В цей час заселена ними територія Приазов'я та Подоння входила до складу Хозарського каганату. Під впливом цієї держави відбувся перехід кочового населення до осілого способу життя, наслідком чого стало виникнення та розвиток міст, а разом з ними і гончарного ремесла. В той час як слов'янський посуд ще виготовлявся ручним способом, тут вже широко ввійшов вжиток гончарний посуд, на якому часто ставилися клейма. Типи цих знаків загалом ідентичні давньоруським [12, 126-127]. Є достатньо підстав припускати, що так звані «знаки Рюриковичів» були запозичені руськими князями саме у хозар [2, 458]. Тому можливо, що і з самою традицією клеймування посуду слов'ян познайомило населення хозарського каганату.

Д ж е р е л а _____ і література

1. Афанасьев Г. Е. *Керамика Мокрой Балки // Средневековые древности евразийских степей.* – М. 1980. – с. 73.

2. Белецкий С. *Древнейшая геральдика Руси // Повесть временных лет.* – СПб.: Вита Нова, 2012. – 508 с.